

GEDIMINAS MESONIS

Vytauto Didžiojo universitetas

ŽMOGAUS TEISIŲ TURINIO DICHOTOMINĖ DILEMA

A Dichotomic Dilemma of the Content of Human Rights

SUMMARY

The article analyses the significance of different conceptions in disclosing the content of a concrete human right or freedom. It is stated that there exists a permanent “individualistic” and “collectivistic” dichotomy of human rights and freedoms. Such a dichotomy has its support in philosophy and law. It is recognised that even in democratic states the discourse on the expression of the content of human rights is in a continuous dichotomic balance – ideological competition. It is stated that the western (liberal) theory of human rights, when deciding the issue of the content of a human right, tends to give priority to the interest of a concrete person, but not that arising from a group of persons. The discourse of the article is illustrated with case-law examples of institutions of constitutional jurisdiction in some countries. These examples clearly prove the actual validity of the dichotomic balance. The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is a unique phenomenon in the history of humankind, which ensured a long-term perspective for the entrenchment of human rights and freedoms. The article also underlines the exceptional significance of the European Court of Human Rights for understanding the content of human rights and freedoms and for the unique character of this institution in deciding the dichotomic theorem of the problematics of the content of human rights and freedoms. The procedure for formation (i), the powers (ii) and the obligatoriness of judgments (iii) of the European Court of Human Rights make the European process for defence of human rights and freedoms exceptionally valuable from the perspective of development of the civilization. It must be recognised that the humanity has never had such instruments of protection of human rights and freedoms. The European Court of Human Rights has become a source shaping the standard of human rights and freedoms and continually deciding the permanent dichotomic dilemma of a balance between individualism and collectivism.

RAKTAŽODŽIAI: žmogaus teisės ir laisvės, dichotominė problema, Europos Žmogaus Teisių Teismas.

KEY WORDS: human rights and freedoms, dichotomic dilemma, The European Court of Human Rights.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama skirtingų koncepcijų reikšmė atskleidžiant žmogaus konkrečios teisės ar laisvės turinį. Konstatuojama, kad egzistuoja permanentinė filosofinę ir teisinę atramas turinti „individualistinė“ ir „kolektyvinė“ žmogaus teisių ir laisvių sampratų dichotomija. Pripažįstama, kad net demokratinėse valstybėse diskursui dėl žmogaus teisių turinio raiškos būdinga ši nuolatinė dichotominė pusiausvyra – ideologinė konkurencija. Konstatuojama, kad vakarietiška (liberalioji) žmogaus teisių ir laisvių teorija, sprendama žmogaus teisės turinio problema, prioritetą linkusi teikti konkretaus asmens, o ne grupės asmenų interesui. Straipsnio diskursas iliustruojamas kai kurių šalių konstitucinės justicijos institucijų praktikos pavyzdžiais, kurie akivaizdžiai įrodo dichotominės pusiausvyros raiškos materialumą. Taip pat straipsnyje akcentuojama Europos Žmogaus Teisių Teismo ypatinga reikšmė žmogaus teisių ir laisvių turinio suvokimui. Parodomas šios institucijos unikalumas sprendžiant žmogaus teisių ir laisvių turinio problematikos dichotominę teoremą.

ĮVADAS

*Kada mes prarandame teisę būti kitokie,
mes netenkame privilegijos būti laisvi.*

Charles Evans Hughes¹

Žmogaus teisės yra ypatinga demokratinės valstybės sistemos dalis. Žmogaus teisės ir laisvės – tai demokratijos materialumo branduolys. Diskusija apie demokratiją, eliminavus žmogaus teisių faktorių, yra beprasmė, nes be žmogaus teisių ir laisvių nebelieka pačios demokratijos turiningojo objekto. Todėl neuostabu, kad žmogaus teisės yra šlovinamos, per jas žvelgiama į teisinės valstybės, į demokratijos, net į civilizacijos raidą. Kita vertus, žmogaus teisių ir laisvių problematikos aktualumas mokslui ir visuomenei – kaip banguojanti jūra. Kartais jos tampa kasdiene rutina, o jų aktualumo įrodinėti nebereikia, nes ir taip „ten viskas aišku“, o kartais jų problemiškas ir nevienareikšmis pobūdis smarkiai paveikia politinius ir teisinius procesus sociume.

Akivaizdu, kad „mes gyvename Europos žemyne, kur didžioji dauguma valstybių

*ir visuomenių turi pastovius ir tinkamai įtvirtintus demokratinius mechanizmus. Europa pirmoji sukūrė demokratijos standartus, ji buvo žmogaus teisių lopšys, čia gimė kilniausi idealai ir vertybės, šiandien sudarantys pagrindinių šiuolaikinės civilizacijos vertybių branduolį.“² Tačiau ar tikrai dėl žmogaus teisių ir laisvių yra „viskas aišku“? Mūsų straipsnio diskursą pradėkime paminėdami vieną, iš pirmo žvilgsnio nereikšmingą, detalę, kuri straipsnio diskurse pasirodys prasminga. T. Paine'o knyga *Rights of Man* kažkada ne tik išgarsino autorių, bet ir gana ilgą laiką buvo politinės literatūros kelrodis, ypač Šiaurės Amerikoje. Tai chrestomatinė tos epochos knyga, tačiau ne tiek jos turinys, kiek jos pavadinimo detalė bus mūsų diskurse metodologinės vertės. Taigi autorius knygos pavadinime pavartojo ne daugiskaitą, o vienaskaitą įvardindamas teisių subjektą – žmogų.*

DICHOTOMINĖ ALTERNATYVA TEORIJOJE IR PRAKTIKOJE

Diskursą reiktų pradėti nuo primini-
mo, kad visa žmonijos istorija yra tokia,
jog per ją niekuomet nebuvo paisoma
žmogaus teisių ir laisvių. Visos teisės ir
laisvės iškovotos nuožmioje konfronta-
cijoje tarp tų, kurie siekė teisių ir laisvių,
ir tų, kurie nebuvo linkę jų pripažinti.
Tik tuomet, kai susiklostydavo situacija,
kad kažkas nebegalėjo nepripažinti ko-
kios nors žmogaus teisės ar laisvės, ji
tapdavo materialiu dalyku. Tiek Didžio-
ji laisvių chartija (1215), tiek ir *Habeas
Corpus* (1679) yra monarchų galių *de fac-
to* ribotumo,³ o ne suvokto žmogaus tei-
sių vertingumo išraiška. Tokia kilmė
visų teisės aktų, įtvirtinančių žmogaus
teisės ir laisvės. Žmogus didžiąją savo
istorijos laiko dalį neturėjo nei teisių, nei
laisvių, nes visuomet prioritetas būdavo
atiduodamas svarbesniems, aukštes-
niems, reikšmingesniems – kolektyvinės
kilmės idealams.

Nuo Antikos laikų yra žinomas So-
krato ir jį pasmerkusios visuomenės
„bendradarbiavimo“ rezultatas. Jau tu-
omet filosofas buvo pasmerktas todėl, kad
išdrįso tapti saviraiškos laive besivado-
vaujančia asmenybe. Analizuojant isto-
rijos raidą galima išskirti kelis (abstrak-
čiausiu aspektu) žmogaus teisių ir laisvių
raidos etapus: teorinį (i), praktinį (ii) ir
teorinį–praktinį (iii).

Teorinis periodas truko ilgiausiai. Tai
periodas, kuomet visuma aplinkybių –
mokslo, socialinio, ekonomikos raida –
sudarė prielaidas humanitariniams ir
socialiniams mokslams konstatuoti žmo-
gaus teisių ir laisvių egzistencijos mate-
rialumo faktą. Nuo Sokrato iki Voltero
ir C. L. Montesquieu, nuo mūsų minėto

T. Paine'o iki J. P. Sartro visi įrodinėja ir
tuo pačiu „pratina“ sociumą prie min-
ties, kad žmogaus teisės ir laisvės *egzis-
tuoja* ir kad jas privalu gerbti.

Tačiau net ir progresyvi mokslinės
minties raida nekeitė *de facto* prastos
žmogaus teisių ir laisvių situacijos. Žmo-
gaus teisių raidos istorija iliustruoja, kad
laikotarpis, kai žmogaus teisės ir laisvės
buvo objektyvus veiksnys, daręs įtaką
socialinio raidai, buvo neproporcingai
trumpas. Minėjome, kad tie istorijos
tarpsniai, kuomet žmogaus teisės ir lais-
vės tapdavo aktualija, yra vertintini kaip
išimtys, atspindinčios jėga išsikovotą as-
mens statusą, o ne teisių ir laisvių ver-
tingumo suvokimą ir pripažinimą. Kita
vertus, visuomenė nuolat keitėsi, kaupė
žinias ir patyrimą, ir tai, ką galima buvo
pateisinti kadaise, ne visada tiko vėlesnei
ir juo labiau šių dienų epochai.

Natūralu, kad ilgalaikis teisių netu-
rėjimas išreiškė entropinio (uždaro) po-
būdžio socialinio būseną. O esant užda-
rumui, natūraliai nevykstant kaitai, so-
ciumą ištiko pasekmė, kuri būdinga ir
fizikinei entropijai – „sprogimas“. Kie-
kybė keitė kokybę. Šios transformacijos
esmė buvo ta, kad buvo pasirinkta, gal
tiksliau – iškovota teisė į kitokią žmo-
gaus teisių suvokimo „koordinacijų sis-
temą“, kurioje prioritetas, bent deklara-
tyviu lygmeniu, buvo pradėtas teikti
individui – atskiram žmogui.

Visuomenė, įtikėjusi, kad žmogus tu-
ri teises ir laisves, natūraliai pereina į ne
mažiau sudėtingą ir prieštarinę *praktinį*
periodą, kuriame pasirodė teorijos nepa-
matytos ir neprognozuotos perspekty-
vos. Pasitvirtino, kad žmogaus teisių ir

laisvių turinio, jų įgyvendinimo problema yra ne mažiau sudėtingas teorinis ir praktinis iššūkis nei jų egzistencijos teorinis pripažinimas. Tačiau tai paaiškėjo pamažu, o šio periodo pradžioje reikėjo skubėti ir *de jure* įtvirtinti, akcentuoti konkretų žmogų kaip vertybinį objektą. Nuo Prancūzų didžiosios revoliucijos epochoje priimtos *Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos* (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, 1789) iki Jungtinių Tautų *Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos* (*Universal Declaration of Human Rights*, 1948) bei Europos *Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos* (*Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, 1953) – visur buvo „kalbama“ apie konkretų žmogų. Tokia buvo reakcija į tai, kad per visą istoriją konkretus žmogus teisių ir laisvių neturėjo. Būtent jau minėtoje Prancūzų didžiosios revoliucijos metu priimtoje *Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje* žmogaus teisių ir laisvių „džinas buvo išleistas“. Būtent ši Deklaracija meta *de jure* iššūkį kolektyvizmui: „laisvė yra viskas, kas nekenkia *kitam*.“ Besiformuojantis *opinio necessitatis* dėl to, kad žmogaus teisės egzistuoja, ir tai, kad jos jau turi *de jure* raišką, nekeitė aršių teorinių, o vėliau ir institucinių ginčų dėl to, koks turėtų būti konkrečios žmogaus teisės ir laisvės turinys ir kaip reiktų jį nustatyti. Net ir į gražiausiai ir tiksliausiai surašytus norminius aktus neišvenigiamai buvo ir yra žvelgiama per koncepcijų prizmę.

Tai trečiojo – *teorinio-praktinio* žmogaus teisių ir laisvių raidos etapo periodo bruožas, kai mokslinės minties raida nuolat tikrinama praktikoje, o pastaroji

analizuojama mokslinių šaltinių puslapiuose. Būtent todėl moksle galima aptikti nemažai skirtingų žmogaus teisių ir laisvių sampratų tipologijų. Tačiau manytina, kad prasmingiausia tipologija yra ta, kuri skiria anglų–amerikiečių (liberaliąją), marksistinę, islamiškąją, bei traibalistinę (gentinę) žmogaus teisių koncepcijas⁴. Kiekviena iš jų turi savo filosofinius, istorinius argumentus, tad ir skiriamuosius bruožus. Kokia tų skirtingumų esmė?

Islamiškoji žmogaus teisių koncepcija, pripažindama žmogaus teises ir laisves, jų ribas mato religiniuose šaltiniuose – šariato teisėje, kurios pagrindinis šaltinis yra Koranas. Taip yra Nigerijoje, Alžyre, Senegale, Pakistane, Sudane ir kitur. Kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, Saudo Arabijoje, net formaliai nėra pripažįstamos tokios teisės kaip religinių įsitikinimų, saviraiškos laisvės. Taigi šios koncepcijos esmė ta, kad joje išvelgiamos žmogaus teisių ir laisvių ribos religiniuose šaltiniuose. Marksistinė koncepcija, taip pat pripažindama žmogaus teises, jų turinį ir ribas mato atskirų socialinių grupių teisių prioriteto kontekste. Tribalistinė (gentinė) koncepcija priklausomybę konkrečiai gentinei grupei traktuoja kaip konkrečių teisių turėjimo ir galimybės jas realizuoti šaltinį. Tai gana skirtingos koncepcijos, turinčios gelminius ideologinius, istorinės raidos pamatus, tačiau joms visoms būdingas vienas aspektas. Tai pripažinimas kolektyvinio intereso kaip prioritetinio faktoriaus atskleidžiant žmogaus teisės konkretų turinį.

Tik *liberalioji*, arba *individualistinė*, kitaip dar vadinama *vakarietiškoji* ar *anglų–amerikiečių* koncepcija, aiškindama žmo-

gaus teisių turinį ir ribas, žmogų traktuojama kaip subjektą, turintį teises ir laisves nepriklausomai nuo socialinių, religinių, etninių ar kitokių sąlygų. Tačiau iš šiuo atveju nevertėtų problemos suprastinti. „Vakarai“ taip pat nėra vienaalyčiai, nes pats terminas turi nevienareikšmį istorinį kontekstą. Viena vertus, yra prasminga prisiminti, kad Europa išgyveno XIX–XX amžių iššūkius, kai nacionalinis faktorius buvo esminis valstybės egzistencijos stimulas⁵. Kita vertus, S. N. Eisenstadtas nurodo ir tai, kad net skirtingose Europos valstybėse, taip pat JAV, Kanadoje, Australijoje, Naujojoje Zelandijoje egzistuoja reikšmingi visiems žinomos teisinės valstybės sampratų skirtumai, nulemti ideologinių, institucinių ir kitokių faktorių⁶. Ir tai suprantama, nes, tarkime, Jungtinės Amerikos Valstijos savo kilme nebuvo mononacionalinė šalis. JAV istorija prasidėjo nuo to, kad noras išpažinti savo tikėjimą vertė pripažinti kiekvieną tikėjimą, tai yra vertė pripažinti ir gerbti individualumą⁷. Sugyvenimas nesikišant į kito pasaulėžiūrą, į kito tikėjimą, į kito gyvenimo būdą buvo amerikietiško sugyvenimo, o galiausiai ir teisinio reguliavimo turinio filosofijos esmė. Kita vertus, ir šis regionas nėra unifikuotas. Mokslinė doktrina pripažįsta, kad net JAV artimiausių kaimyninių valstybių, tokių kaip Kanados, žmogaus teisių ir laisvių samprata gali turėti kitokį turinį⁸.

Žvelgdamas į pasaulį platesniu perimetru atrandi, kad šiandien veikiančios nevyriausybinės organizacijos, besirūpinančios žmogaus teisėmis, teigia, jog, tarkime, Afrikos kontinente „tribalizmas lemia visą politinį ir ekonominį gyvenimą

valstybėje, o jos politikai ne tik kad visiškai negerbia žmogaus teisių ir laisvių, bet ir demonstruoja savo nebaudžiamumą.“⁹ O analizuojant dar ir mokslinius tekstus nesudėtinga atrasti įrodymų, kad tribalizmas (gentiškumas) yra rimta problema su kuria susiduriama Irake, Afganistane, Tadžikistane. Ir šį sąrašą, pasirodo, galima tęsti, nes analitinėje literatūroje pripažįstama, kad minėta problema yra labai aktuali viso „trečiojo“ pasaulio šalims¹⁰.

Bet ar tai tik minėtų šalių ar pasaulio regionų problema? Detalesnė problemos analizė leidžia teigti, kad net ir Vakarų demokratinėse valstybėse žmogaus teisių ir laisvių formalus (*de jure*) įtvirtinimas dar nereiškia, kad „kolektyvistinė“ žmogaus teisių ir laisvių koncepcija vienokia ar kitokia forma negali pasireikšti ir mūsų civilizacinėse platumose. Individualistinei teorijai nuolat oponuoja kita, turinti ilgą istorinę patirtį paradigma, kurioje kolektyvistinis požiūris į žmogaus teises ir laisves yra determinuojantis faktorius.

Kai mokslo šaltiniuose priešpriešiami asmuo ir grupė, tada jau lyg ir atsiranda „pagunda“, tariamas pagrindas nebevertinti to asmens ir asmens, priklausančio tam tikrai grupei, teisių kaip vienodai gintinų. Todėl neturėtų stebinti, kad net tose šalyse, kur žmogaus teisių ir laisvių samprata yra „vakarietiška“, galima atrasti norminių aktų, kurie turi daugiau ar mažiau „kolektyvinės“ žmogaus teisių ir laisvių koncepcijos realizavimo požymių.

Suprantama, kad net filosofine prasme valstybė, lyginant ją su konkrečiu žmogumi, visada yra daugiskaita, nes ji yra junginys atskirų darinių (pozityvia-

ja prasme), kurie savo ruožtu istorijos eigoje apibendrinami iki vieno egzistencijos būvio – valstybės. Pažymėtina ir tai, kad istorijoje etninio pobūdžio tribalizmas transformavosi į pilietinį. Tačiau ar pilietybės institutas pakeitė pačią kolektyvinės paradigmos idėją? Valstybė savo esme, norime to ar ne, yra struktūra, turinti tribalizmo požymių, nes tribalizmas (gentinis gyvenimo būdas) brėžia ribą, skiriančią priklausančius genčiai nuo jai nepriklausančių. Toks yra kiekvienos valstybės gyvavimo moto. R. Brubakeris nedvejodamas konstatuoja, kad „*teritorinis atsitvėrimas nuo nepiliečių tarnauja gyvybiniais ir apčiuopiamais valstybės interesams; aptvara yra modernios teritorinės valstybės ir valstybių sistemos pagrindas.*“¹¹

Minėjome, kad individualistinėje paradigmoje žmogaus teisių ir laisvių sampratos šerdis yra ta, jog čia sprendžiant žmogaus teisių ir laisvių bei pareigų balanso problemas, žmogus yra suvokiamas kaip subjektas, gebantis ir turintis galimybę asmeniškai realizuoti savo teises. Tokie principai yra ne tik teorinė abstrakcija, nes jiems būdingas ideologinis kontekstas, kurio esmė ta, jog konkretus žmogus (vienaskaita) turi lygias teises arba net prioritetą prieš valstybę (daugiskaita). Štai keletas šių dienų vieno žymiausių teisės teoretikų R. Dworkino teorinių išvalgų. O jis teigia, kad Jungtinėse Amerikos Valstijose valstybės konstitucinė sistema remiasi teorija, jog kiekvienas jos žmogus turi moralines teises, ginančias jį nuo valstybės¹², ir kad egzistuoja konkretaus asmens moralinių teisių prioritetą prieš valstybę¹³. E. Neisser, kalbėdamas apie JAV Konstitucijos Pir-

mąją pataisą, kuri įtvirtina saviraiškos laisvę, yra nedviprasmiškas teigdamas, kad šios nuostatos sampratoje asociacinės kilmės interesus negali būti vertintinas kaip lygiavertis individualistiniam¹⁴.

Tokia teorinė mintis bei jos raida. Tačiau tai nemažesnis iššūkis teisinėms institucijoms, nes joms reikia būti kruopščioms pagrindžiant konkretaus asmens teisių egzistavimo faktą, bei tai, kad šis faktas paneigia ir nepažeidžia daugumos žmonių turimo intereso. Kita vertus, tai ir filosofinis iššūkis visuomenei, nes jai tenka nelengva užduotis suprasti ir pripažinti, kad dauguma, net ir absoliuti, neturėtų lemti konkretaus žmogaus teisių turinio. Akivaizdu, kad tokios mokslinės doktrinos dominantė (o tokio pobūdžio mokslinių šaltinių yra daug, net neverta visų jų minėti) sudaro pagrindą formuluoti dar vieną logiškai pagrįstą išvadą. Šalyse, kur vyrauja tokia mokslinė paradigma aukščiausiosios justicijos institucijos turės atsižvelgti į būtent tokios išraiškos mokslinę doktriną kaip į vieną iš teisės interpretavimo šaltinių, kuomet tokia pozicija teisiniame argumentavime tampa argumentu, kurį bent jau būtina įvertinti¹⁵. Tikėtina, kad aukščiausios justicijos institucijos, atskleisdamos teisių ir laisvių balanse konkrečios teisės ir laisvės turinį, neišvengiamai dažniau rinksis tokią interpretavimo „koordinacinių sistemą“, kurioje prioritetą bus teikiamas konkretaus žmogaus teisėms, o ne išvestinėms (iš žmonių grupės kylančioms).

Akivaizdu, kad „*vaikai, darbininkai pavojingomis darbo sąlygomis, nėščios moterys, pabėgėliai, religinės ar nacionalinės mažumos ir kiti gali turėti specialią įstatymų leidėjo*

numatytą apsaugą“, tačiau šiuo atveju pabrėžtina yra tai, kad šios garantijos „priklauso konkrečiam asmeniui, kuris yra kokios nors grupės narys, o ne pačiai grupei.“¹⁶ Minėjome, kad individualistinėje paradigmoje suvokiama, kad žmogaus teisių ir laisvių ribojimo galimybė randasi tik tada, kai ji kertasi su kito – konkretaus žmogaus teise ar laisve. Žinoma, kiekvienas žmogus gali priklausyti bet kokiai socialinei grupei, bet jo teisės ir laisvės yra tik jo paties, o ne socialinės grupės nario teisės. Ir tik kito konkretaus žmogaus teisės gali būti šaltinis, ribojantis kito konkretaus žmogaus teises. Būtent šiame pavyzdyje atskleistas požymis yra kertinis mėginant nusakyti esmę žmogaus teisių ir laisvių koncepcijos, kurioje atskiras žmogus yra tiek žmogaus teisių ir laisvių objektas, tiek ir subjektas.

Akivaizdu, kad šios paradigmos yra konkurentės ir skirtingose valstybėse, skirtingais laikotarpiais, skirtinguose sprendimuose pasireiškia periodiškai. Tai iliustruodami pažvelkime į kelis pastarųjų metų Prancūzijos Respublikos Konstitucinės Tarybos (*Le Conseil constitutionnel*) sprendimus. 2012 m. garsioji byla dėl baudžiamojo kodekso nuostatų, numatančių baudžiamąją atsakomybę už armėnų genocido fakto neigimą, konstitucingumo¹⁷. Pradžioje paminėkime galutinį sprendimą. Šioje byloje Konstitucinė Taryba baudžiamojo kodekso nuostatas, numatančias laisvės atėmimą ir milžiniškas pinigines bausmes už minėtą veiką, pripažino antikonstitucinėmis. Motyvuodama savo sprendimą, Konstitucinė Taryba rėmėsi ne tik Konstitucija, bet ir 1881 m. įstatymu, įtvirtinančiu spaudos laisvę. Ji konstatavo ir išryškino

kelis paradigminius aspektus. Konstitucinė Taryba pirmiausia pripažino, kad armėnų genocido išskyrimas, baudžiamajame kodekse numatant atsakomybę už jo neigimą, yra lygiateisiškumo principo pažeidimas, nes lieka neaišku, kodėl įstatymas nedraudžia galimybės neigti kitus baisius nusikaltimus. Kitas argumentas jau aktualus mūsų diskursui. Be minėto argumento, Konstitucinė Taryba akcentavo tai, jog saviraiškos laisvė (Prancūzijoje vartojamas „spaudos laisvės“ terminas) garantuoja teisę išsakyti poziciją, net ir tokią, kuri kam nors gali sukelti neigiamas emocijas. Taigi šis argumentas akivaizdžiai atspindi individualistinės žmogaus teisių ir laisvių sampratos paradigmos prioritetą prieš grupinį interesą. Konstitucinė Taryba, ieškodama balanso tarp skirtingų vertybių, pripažino, kad šiuo atveju konkrečiau žmogaus saviraiškos teisė yra svarbesnė nei konkrečių grupių viltis ir pažeidimas viešai negirdėti tokių istorinių interpretacijų, kurios, jų požiūriu, šias grupes žeidžia. Suprantama, pripažinus asmens teisės prioritetą prieš grupės poreikį negirdėti tokios pozicijos, buvo netiesiogiai patvirtinta kiekvieno tos grupės asmens teisė nesutikti su ta nuomone ir teigti savąsias istorijos interpretavimo versijas.

Tačiau nevertėtų apsigauti manant, kad yra galimas vienkartinis ir galutinis pasirinkimas dichotominėje paradigmuose sistemoje. Atvirkščiai, kiekviena karta, kai sprendžiama dėl konkrečiau žmogaus teisių ir laisvių turinio, ši dichotominė problema iškyla visa apimtimi ir pasirinkimas daromas iš naujo. Tokiu atveju filosofinis metodas, filosofiniai

argumentai tampa svarbūs, jie gali lemti „koordinacinių sistemų“ pasirinkimo rezultata¹⁸.

Kalbant apie nagrinėjamą teorinę problemą, pažymėtinas ir dar vienas aspektas. Jis sietinas su žmogaus teisių ir laisvių katalogo išbaigtumo problema. Mokslinėse teorijose, teismų jurisprudencijose nevienodai įtaigiai yra nuolatos pabrėžiama, kad egzistuojantis žmogaus teisių ir laisvių katalogas negali būti traktuojamas kaip baigtinis. Tai reiškia, kad žmogaus teisių ir laisvių samprata yra dinamiška ir nuolatos kinta. O jeigu taip, tai bet koks vertybių balansas gali atspindėti tik konkretaus laikotarpio tikrovę. Todėl diskutuojant dėl žmogaus teisių turinio ne tik reikia „rezervuoti“ vietą galimoms naujoms teisinėms, mokslinėms raidoms, socialinėms aplinkybėms, kurios gali lemti visai kitokią, netikėtą vertybių konkurencijos rezultata. Taigi atskleidžiant konkrečios žmogaus teisės sampratos turinį, pasirinkimas esant „vienaskaitos“ ir „daugiskaitos“ dichotomijai yra metodologinės vertės. Būtent toks pasirinkimas lemia interpretacinį rezultata atskleidžiant konkrečios žmogaus teisės turinį. Nedvejodami galime pripažinti, kad filosofiniai argumentai gali ir turi pasireikšti kaip vertybinės pasaulėžiūros dalis, kurios pagrindu yra daromas pasirinkimas šioje dichotominėje pusiausvyroje. Štai to paties 2010 m. laikotarpio tos pačios institucijos – Prancūzijos Respublikos Konstitucinės Tarybos – sprendimas dėl įstatymo, varžančio moters teisę nešioti veido uždangalus viešose vietose, konstitucingumo¹⁹. Šioje byloje, priešingai nei paminėtoje anksčiau „genocido“ byloje, buvo priimtas spren-

mas, patvirtinantis tokių draudimų konstitucingumą. Šios bylos argumentacijoje nebuvo paneigta asmens teisė privačioje aplinkoje nešioti tokius apdangalus, kokius skatina rinktis jo įsitikinimai. Tačiau šioje byloje buvo akcentuotas kitas aspektas – viešosios erdvės specifika bei visuomenės saugumo užtikrinimo tikslai. Taigi šioje byloje asmens teisės ribojimas remiantis viešojo intereso argumentais lyg ir siaurina asmens teises, tačiau, analizuojant detaliau, tampa akivaizdu, kad viešasis saugumas yra vertybė, kuria naudojasi ir kurios siekia visi – tiek norintys dengti veidus, tiek ir tie, kurie nepitaria tokiam elgesio modeliui.

Apibendrinant galima teigti, kad moksle ir praktikoje yra įsitvirtinusių dvi (jei nekreipsime dėmesio į niuansus) žmogaus teisių ir laisvių teorinės paradigmos, kurių takoskyros esmė – skirtingas prioritetas.

Didžiausią istorinės raidos patirtį turinti paradigma, atskleisdama žmogaus teisių ir laisvių turinį, įtraukia kolektyvinį interesą, kuris yra tai, kas gali ir net turi lemti konkretaus žmogaus teisės ir laisvės turinį.

Individualistinėje paradigmoje į žmogaus teises į laisves žvelgiama kaip į to individo nuosavybę, kaip į tam tikra prasme „izoliuoto subjekto“ teises. Kolektyvinis kontekstas šioje paradigmos logikoje yra pripažįstamas, tačiau jis neabejotinai traktuojamas tik kaip antrinis šaltinis. Šioje paradigmoje žmogus, jo teisės ir laisvės yra laikomos prioritetu, nes jis pats geba realizuoti savo teises, kurių ribas apibrėžia ne kolektyvai, o tik kito – konkretaus, atskiro žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimo poreikiai.

KOORDINAČIŲ SISTEMOS PASIRINKIMAS: KODĖL VIS DĖLTO EUROPOS ŽMOGAUS TEISIŲ TEISMAS?

Bet kuris sprendimas, ar jis būtų priimtas įstatymų leidžiamosios, ar konstitucinės justicijos, ar vykdomosios valdžios institucijos, turi subjektyvumo dimensiją. Net jei sprendimo turinys yra nulemtas objektyvių faktorių, net jeigu jis vienintelis yra galimas, sprendimą priima konkretus subjektas. Šiuo atveju galima pažymėti, kad nėra svarbu, ar tas subjektas individualus ar kolegialus, ar tas sprendimas galutinis, ar ne. Sprendimo turinį determinuojančios kitos aplinkybės, nors ir yra faktorius, negali paneigti subjekto valios. Tokia yra neišvengiama bet kokių sprendimų priėmimų logika.

Subjektyvumo faktorius priimant bet kokio pobūdžio sprendimą nekeičia ir kitos aplinkybės, kad tas subjektas yra konkretaus sociumo narys. O kiekvienas sociumas savo prigimtimi turi entropinių (uždarumo) bruožų. Kiekvieno sociumo tradicijos, net ir kintančios, natūraliai daugiau ar mažiau veikia jo narius – formuoja jų pasaulėžiūrą. Bet kurio sociumo atstovas, net esant geriausiems jo norams ir nuoširdiems siekiams būti nepriklausomam ir objektyviam, iš tikrųjų, B. Sellso nuomone, yra savos sąmonės tironijos įkaitas. Sąmonės, kuri veikiama tradicijų, papročių, švietimo, net religinių aspektų²⁰. Todėl neturėtų stebinti, kad, tarkime, Europoje, į kurią galima žvelgti kaip į atskirą civilizacinį vieneta, jos konkrečiose valstybėse žmogaus teisių ir laisvių turinys gali būti suvokiamas skirtingai.

Štai kaip skirtingai „vieningų standartų“ Europa reguliuoja saviraiškos laisves, tarkime, asmens teisės ir pareigas valsty-

bės simbolių atžvilgiu. Danijoje, Belgijoje, Jungtinėje Karalystėje įstatymai konkretaus žmogaus santykį su valstybės vėliava traktuoja kaip asmeninį reikalą, kaip santykį su bet koku kitu materialiu dalyku. Čia asmens saviraiškos laisvės samprata suteikia jam platų elgesio modelio (rodyti pagarbą arba atvirkiščiai) pasirinkimą. Italijoje, Suomijoje jau kitaip. Čia yra draudžiamas nepagarbus elgesys su valstybės vėliava, o tokios veikos subjektams yra numatytos įvairaus dydžio sankcijos už administracinės teisės pažeidimus. Kroatijoje, Austrijoje, Portugalijoje, Rumunijoje, Estijoje, Lietuvoje valstybės simboliai yra sakralizuoti, todėl numatytos ne tik administracinės, bet ir baudžiamosios sankcijos už netinkamą elgesį su valstybės simboliais. Šiose šalyse nepripažįstama asmens teisė viešai išreikšti – žodžiu ir veiksniu – savo nepagarbą šių simbolių atžvilgiu²¹. Kaip matome, reguliavimo įvairovė sudaro pagrįstas prielaidas pripažinti, kad elgesio su nacionaliniais simboliais, tarp jų ir vėliava, reguliavimo turinys yra šalies vidaus reikalas, todėl priklauso nuo istorinių, teisinių ir kitokių konkrečios šalies raidos aplinkybių²².

Šie pavyzdžiai, nors pateikiami tik vienos žmogaus teisės kontekste, aiškiai parodo, kad teiginys, jog Europa yra „bendrų vertybių“ erdvė, yra tik labai sąlyginė tiesa. Prisimenant, kad žmogaus teisės ir laisvės nuolatos vystosi, yra pagrindo teigti, jog takoskyra galima ir kitais aspektais. Tereikia pažvelgti į vadinamųjų „moralinių bylų“ problematikos raišką skirtingose valstybėse, kad

įsitikintume, jog žmogaus teisės ir laisvės objektyviai gali turėti ir turi labai skirtingą išraišką. R. A. Posneris yra teisus pripažindamas, kad tos „moralinės bylos“ retai turi vienareikšmį teisinį sprendinį, kad jų raiškos turinys glūdi pasaulėžiūroje²³.

Akivaizdu, kad konkrečiose valstybėse žmogaus teisių ir laisvių įtvirtinimo lygmuo pirmiausia turi konstitucinę išraišką. Būtent šio rango teisės aktuose yra nustatomi pagrindiniai žmogaus teisių ir laisvių katalogai. Neatsitiktinai žmogaus teisės „pripažįstamos vienu svarbiausių konstitucinės teisės institutu.“²⁴ Būtent konstitucinės justicijos institucijoms tenka pareiga per jurisprudencijos raidą išreikšti konstitucinių žmogaus teisių ir laisvių turinį. Tačiau net ir didžiausios nepriklausomumo garantijos, suteikiamos konkrečios konstitucinės justicijos institucijos veiklai, nepanaikina sociumo egzistencijos, tad ir galimos jo netiesioginės įtakos. Jau vien faktas, jog justicijos nariai yra būtent to, o ne kito sociumo atstovai, leidžia manyti, kad jie, net ir būdami *de jure* nepriklausomi, natūraliai elgsis kaip konkretaus sociumo suformuotos asmenybės.

Istorija perspėja, kad *bet kokie* žmogaus teisių ir laisvių laimėjimai konkrečioje valstybėje atspindi tik konkretaus istorinio laikotarpio galimybes, o todėl, vertinant ateities požiūriu, yra trapūs. Kiekviena valstybė, kad ir kokia pažangi šiuo metu ji būtų žmogaus teisių ir laisvių plėtros požiūriu, yra nuolatinės rizikos zonoje. O ši rizika – tai socialinių raidos procesų nenuspėjamumas, dėl ko randa si realios galybės siaurėti žmogaus teisių ir laisvių apimtims. Istorijoje mirga pavyzdžiai, kuomet valstybės – žmogaus

teisių ir laisvių ginties „pirmūnės“ – būdavo nubloškiamos dešimtmečius atgal. Problemiška tai, kad neretai ta vieniša valstybė jau nepajėgia sudaryti prielaidų atkurti buvusius laimėjimus žmogaus teisių ir laisvių srityje. Neatsitiktinai apie pasiekimų žmogaus teisių ir laisvių srityje trapumą ir nuolatinės grėsmės nuolat perspėja mokslinė doktrina²⁵.

Būtent todėl galima pagrįstai konstatuoti, kad Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (toliau – Konvencija), bei Europos Žmogaus Teisių Teismo (toliau – EŽTT) įkūrimas yra unikalus reiškinys žmogaus teisių raidos bei jos ginties istorijoje. Dviejų pasaulinių karų barbarišku mas, I. C. Barreto teigimu, buvo stimulus ieškoti raiškos formų ir būdų, kurie garantuotų, kad tai nepasikartos²⁶. Galima prisiminti, kad Europos Sąjungos sutartyje yra ypatingas vertybes įtvirtinanti nuostata, jog „Sąjunga kuriama gerbiant tokias vertybes kaip žmogaus orumas, laisvė, demokratija, lygiateiškumas, teisinė valstybė ir pagarba žmogaus teisėms įskaitant asmens teisę priklausyti mažumoms.“²⁷ Taigi Europos Sąjungos valstybės išipareigojo ginti mažumas, o Europos Žmogaus Teisių Teismui šioje veikloje tenka išskirtinė rolė.

Šio Teismo įkūrimas yra reikšminga institucinė garantija ne tik užtikrinant konkrečios valstybės deviacijų žmogaus teisių ir laisvių srityje korekciją, bet ir tapo pakankamai efektyviu instituciniu metodu, padedančiu atsisakyti „kolektyvistinės“ žmogaus teisių ir laisvių koncepcijos reiškinų atskirose valstybėse. Kodėl būtent Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija bei jos gintį užtikrinantis Europos Žmogaus

Teisių Teismas yra tokie reikšmingi? Kodėl, tarkime, net Jungtinių Tautų institucijos lygmens deklaracijos bei žmogaus teisių apsaugos institucijos neprilygsta europiniam modeliui?

Trys aplinkybės Europos Žmogaus Teisių Teismą daro išskirtinį – gebantį materializuoti individualistinės žmogaus teisių ir laisvių sampratos prioritetą ar bent deramai atspindėti tą koncepciją.

Pirmiausiai yra prasminga paminėti Europos Žmogaus Teisių Teismo (i) formavimo tvarką. Konvencijos 20 straipsnis lakoniškai tepasako, kad „Teismo teisėjų yra tiek, kiek yra Aukštųjų Susitariančiųjų Šalių.“ Kaip paprasta ir kaip tai prasminga! O šios tvarkos esmė ta, kad skirtingos šalys, nepriklausomai nuo geopolitinių ar kitokių aplinkybių, turi galimybę deleguoti tik po vieną teisėją. Taigi labai skirtingą socialinę ir istorinę patirtį turinčioms valstybėms atstovauja vienas asmuo. Vienas teisėjas „atstovauja“ ir sekuliarizuotai Prancūzijai, vienas – ir valstybinę religiją turinčiai Maltai. Vienas teisėjas atstovauja multietninę raidos patirtį turinčiai Šveicarijai, kaip ir vienas atstovas yra nuo valstybės, turinčios didesnę monoetninę raidos patirtį. Nors tenka pripažinti, kad didžiosios dalies Europos valstybių istorinė tradicija yra ryškiai sietina su polietnine raida²⁸. Taigi Europos Žmogaus Teisių Teismo teisėjas „atstovauja“ tik vienai valstybei. Pažymėtina ir tai, kad formalus teismo teisėjo nepriklausomumo statusas eliminuoja bet kokias galimybes „realiai“ atstovauti konkrečios valstybės interesui.

Konkrečios šalies atstovas neabejotinai yra veikiamas tos šalies, iš kurios jis kilęs ar mokėsi, mokslo. Teisiškai argumentuojant tai tampa faktoriumi, kurį

neišvengiamai reikės įvertinti²⁹. Taigi teisėjas, nors ir nepraranda galimybės būti subjektyvus, tačiau lieka vienišas atstovaudamas konkrečios šalies ir asmeninį patyrimą atspindinčiai patirčiai. Todėl natūralu, kad bet koks EŽTT sprendimas dėl žmogaus teisių ir laisvių turinio neišvengiamai yra komunitarinio pobūdžio, atspindi balansą, neišvengiamą kompromisą. Konvencijos tikslo – apsaugoti žmogaus teises ir laisves – siekimo priemonė yra įtvirtinta kolektyvinė garantijų sistema. Būtent ši garantijų sistema tampa objektyvia kliūtimi, trukdančia konkrečiai šaliai pradėti gudrauti įsivaizduojant, kad ji atskirai gali geriau pažinti ir apsaugoti žmogaus teises ir laisves bei nesilaikyti Konvencijoje įtvirtinto žmogaus teisių ir laisvių standarto³⁰.

Išskirtinas ir šio teismo dar vienas veiklos aspektas (ii). Europos Žmogaus Teisių Teismas gali spręsti, ar nepažeistos žmogaus teisės ir laisvės, tik tuomet, kai nebeįmanoma jų ginti nacionaliniu lygmeniu. Konvencija pradžioje suteikia galimybę išsaugoti konkrečios valstybės identitetą ir taip atspindėti europinį teisinį pliuralizmą³¹. Taigi komunitarinis sprendimų priėmimas Europos Žmogaus Teisių Teisme neatima iš konkrečios valstybės, Konvencijos narės, galimybės parodyti, kad ji puikiai gali pati spręsti žmogaus teisių ir laisvių ginties uždavinį. Tačiau paradoksalu, kad šios institucijos veiklos patirtis aiškiai parodė, jog net „istorinėms“, „klasikinėms“, „senosioms“ demokratijoms gali kilti problemų dėl žmogaus teisių ir laisvių.

Paminėtina ir trečioji aplinkybė, EŽTT išskirianti iš kitų institucijų. Pasirašydamos ir ratifikuodamos Konvenciją šalys įsipareigojo pripažinti (iii) EŽTT spren-

dimus ir juos akceptuoti nacionalinėje teisės sistemoje. O tai reiškia, kad yra sutarta tarp valstybių dėl to, kad Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas, nepriklausomai nuo to, koks jis bus, nacionaliniu lygmeniu nebus kvestionuojamas. Pagrįstai konstatuojama, kad „*Lietuva, pasirašydama Konvenciją, isipareigojo vykdyti Konvencijos reikalavimus, o ją ratifikavusi – paklusti ir Konvencijos organų sprendimams.*“³² Todėl neatsitiktinai nuolat diskutuojama apie Europos žmogaus teisių konvencijos jurisprudenciją, apie jos „*įtaką konstitucinei jurisprudencijai, kuri jau seniai nėra atsitiktinis konstitucinės doktrinos elementas.*“³³ Žmogaus teisių ir laisvių *droits fondamentaux* principai daro įtaką tiek Europos Sąjungos Teisingumo Teismo praktikai, tiek nacionalinėms konstitucinėms sistemoms³⁴. Konvencija (ir EŽTT jurisprudencija) yra tiesioginis šaltinis, turintis prioritetą nacionalinės teisės atžvilgiu, taigi saistantis ordinarius teismus, paveikiantis ir jų kuriamos jurisprudencijos turinį³⁵.

Kai kurių valstybių mokslininkai atvirai pripažįsta, kad būtent Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija buvo tas šaltinis, kuris ne tik paveikė nacionalinę konstitucinę jurisprudenciją, bet lėmė efektyvų progresą žmogaus teisių ir laisvių apsaugos srityje³⁶. Būtent šis aspektas tiek Konvencijai, tiek ir Teismui laiduoja unikalią civilizacinę vertę. Jungtinių Tautų Visuotinė žmogaus teisių deklaracija yra istorinis, šaunus teisės aktas, tačiau jo nuostatų abstraktumas bei įgyvendinimo neefektyvumas sukuria prielaidas tiek Nyderlandams, tiek ir Iranui nuoširdžiai manyti, kad abiejose šalyse, vadovaujantis šia deklaracija, yra vienodai užtikrinamos žmogaus teisės ir laisvės.

Būtent Europos Žmogaus Teisių Teismo sudarymo principai, jo veiklos procesas, jo narių nepriklausomumo garantijos daug lėmė, jog ir Europoje konkretaus žmogaus teisės ir laisvės nenumenko dėl jų deklaratyvaus abstraktumo, o yra suvokiamos kaip prioritetinės bei realiai įgyvendinamos.

Patirtis jau duoda pagrindo teigti, kad Konvencijoje įtvirtintos žmogaus teisės ir laisvės yra žmonijos civilizacinio lygmens vertybė, kurią būtina puoselėti ir net ginti. Pripažinti europinį standartą yra ne tik prasminga galvojant apie konkretaus žmogaus teises ir laisves, jis savaime yra neginčijama vertybė. Europos žmogaus teisių ir laisvių Konvencijos kaip europinio standarto besąlygiškas pripažinimas ir dalyvavimas jo sargyboje yra ir geopolitiškai svarbus galvojant apie pasaulines žmogaus teisių raidos perspektyvas.

Kita vertus, praktika rodo, kad tai įgyvendinti praktikoje nėra lengva užduotis. Taip, toks komunitarinės kilmės žmogaus teisių ir laisvių turinio pripažinimas neretai sukelia nemažai problemų konkrečiai valstybei. Todėl galima stebėti daugelio šalių patirtį, kai Konvencija, nors ir neretai įvardijama kaip žmogaus teisių ir laisvių standartas, tam tikras minimumas, tampa sunkiai pasiekiamu maksimumu, nes to standarto laikymasis natūraliai susiduria su nacionaline šalių specifika. Tereikia prisiminti Europos Žmogaus Teisių Teismo bylos *L v. Lietuva* (2007)³⁶ aplinkybes ir sprendimo šioje byloje įgyvendinimo problemas. Atskirai galima paminėti ir *Lautsi v. Italy* (200–2011)³⁷ bylą, kur EŽTT jurisprudencijos turinio „turbulencija“ to-

je individualizmo ir kolektyvizmo dichotomijoje yra tokia akivaizdi. Būtent šioje byloje svarstyklių svyravimas tarp skirtingų žmogaus teisių ir laisvių koncepcijų parodo, kad žmogaus teisių ir laisvių turinio problema yra koncepcijų problema. Taigi Europos Žmogaus Teisių Teis-

mas yra fenomenalus žmonijos raidos laimėjimas. Jis ne deklaratyviai, o praktiškai tapo efektyvus ir pajėgia, egzistuojant individualizmo ir kolektyvizmo koncepcijų dichotomijai, rinktis individualizmą įkūnijančią žmogaus teisių sampratą paradigmą.

IŠVADOS

Teorijoje ir praktikoje egzistuoja filosofinę ir teisinę atramą turinti „individualistinės“ ir „kolektyvistinės“ žmogaus teisių ir laisvių sampratų dichotomija. Individualistinės žmogaus teisių ir laisvių koncepcijos paradigmos esmė yra ta, jog joje konkretus žmogus yra laikomas unikalia vertybe ir jo teisės bei laisvės yra įgyvendinamos personaliai. Šiai žmogaus teisių ir laisvių sampratai nuolat konceptualiai oponuoja „kolektyvistinė“ koncepcija, kurios esmė yra priešinga. Šios koncepcijos esminis požymis tas, jog atskleidžiant konkretaus asmens teisės ar laisvės turinį, joje ši teisė ar laisvė priešinama ne konkretaus asmens, o grupės asmenų interesams.

Individualistinė paradigma, kitaip nei kolektyvinė, pripažįsta, kad galimybė riboti žmogaus teises ir laisves randasi tik tada, kai ta teisė ar laisvė kerta su kito konkretaus žmogaus teise ar laisve. Individualistinė koncepcija neneigia asmens galimybės priklausyti bet kokiai socialinei grupei, bet jo teisės yra traktuojamos tik kaip jo, o ne kaip socialinės grupės nario teisės.

Ši dichotominė dilema kiekvieną kartą yra permanentinis iššūkis, kada žmogaus teisių ir laisvių ginties institucijai tenka spręsti, kokia turėtų būti žmogaus teisių ir laisvių turinio išraiška. Net „Va-

karų“ demokratinėse valstybėse diskursui dėl žmogaus teisių turinio raiškos būdinga nuolatinė dichotominė pusiausvyra – yra veikiamas ideologinės konkurencijos.

Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija yra unikalus reiškinys žmonijos raidos istorijoje. Ji užtikrina ilgalaikę perspektyvą žmogaus teisių ir laisvių įtvirtinimui. Europos Žmogaus Teisių Teismo formavimo tvarka (i), įgaliojimai (ii), sprendimų privalomumo pobūdis (iii) europinį žmogaus teisių ir laisvių ginties procesą padarė išskirtinės civilizacinės raidos reiškiniumi. Būtent todėl šios institucijos formuojamos europinio žmogaus teisių ir laisvių standarto besąlygiškas pripažinimas ir dalyvavimas jo sargyboje yra geopolitinės vertės galvojant apie pasaulines žmogaus teisių raidos perspektyvas.

Turime pripažinti, kad žmonija niekuomet neturėjo tokių teisių ir laisvių apsaugos instrumentų. Būtent šios Konvencijos bei šio Teismo veikla sukūrė pagrindą žmogaus teisių ir laisvių realiai plėtotei. Europos Žmogaus Teisių Teismas tapo šaltiniu, formuojančiu žmogaus teisių ir laisvių standartą, nuolat sprendžiančiu individualizmo ir kolektyvizmo pusiausvyros permanentinę dichotominę dilemą.

Literatūra ir nuorodos

- 1 Charles Evans Hughes (1862–1948) – JAV valstybės veikėjas, JAV Aukščiausiojo Teismo pirmininkas.
- 2 M. Safjan. Tarp demokratijos ir teisėjų valdžios: atspindžiai Konstitucijoje ir konstitucinių teismų vaidmuo, *Konstitucinė jurisprudencija. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo biuletenis*, Nr. 4, 2006, p. 298.
- 3 R. C. Van Caenegem. *An Historical Introduction to Western Constitutional Law*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 17.
- 4 G. Mesonis. Vėliava – Flag – Drapeau: arba ir vėl apie žmogaus teises, *Teisė*, Nr. 83, 2012, p. 19.
- 5 R. Stavenhagen. Universal Human Rights and the Cultures of Indigenous Peoples and other Ethnic groups: The Critical frontier of the 1990s, *Human Rights in Perspective: A Global Assessment*. – Oxford: Blackwell Publishers, 1992, p. 140.
- 6 N. S. Eisenstad. Human Rights in Comparative Civilization Perspective, *Essays in Constitutional Theory*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 39–58.
- 7 D. S. Lutz. *The origins of American constitutionalism*. – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1988, p. 13–50.
- 8 B. W. Miller, Justification and Rights Limitation, *Expounding the Constitution: Essays in Constitutional Theory*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 98–99.
- 9 < <http://everyhumanhasrights.org/component/content/article/9-human-rights-news/281-corruption-tribalism-and-impunity-impede-kenyas-progress> > [žiūrėta: 2012 03 15].
- 10 J. J. Linz, Types of Political Regimes and Respect for Human Rights: historical and Cross – national Perspectives, *Human Rights in Perspective: A Global Assessment*. – Oxford: Blackwell Publishers, 1992, p. 191.
- 11 R. Brubaker. *Pilietybė ir tautiškumas Prancūzijoje ir Vokietijoje*. – Vilnius: Pradai, 1998, p. 53.
- 12 R. Dworkin. *Taking Rights Seriously*. – London: Duckworth, 1977, p. 147.
- 13 R. Dworkin. *Taking Rights Seriously*, p. 191.
- 14 E. Neisser. *Recapturing the Spirit. Essays on the Bill of Rights at 200*. – Madison: Madison House, 1991, p. 129.
- 15 A. Marmor. *Interpretation and Legal Theory*. – Oxford: Clarendon Press, 1994, p. 47–51.
- 16 R. Stavenhagen. Universal Human Rights and the Cultures of Indigenous Peoples and other Ethnic groups: The Critical frontier of the 1990s, *Human Rights in Perspective: A Global Assessment*. – Oxford: Blackwell Publishers, 1992, p. 136.
- 17 Žr. – Décision n° 2012-647 DC du février 2012 < <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/acces-par-date/decisions-depuis-1959/2012/2012-647-dc/decision-n-2012-647-dc-du-28-fevrier-2012.104949.html> >
- 18 G. Mesonis. Konstitucijos hermeneutika: teisės ir filosofijos sintezė, *Logos*, Nr. 58, 2009, p. 41.
- 19 Žr. – Décision n° 2010-613 DC du 07 octobre 2010 < <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/les-decisions/acces-par-date/decisions-depuis-1959/2010/2010-613-dc/decision-n-2010-613-dc-du-07-octobre-2010.49711.html> >
- 20 B. Sells. *The Soul of the Law*. – Rockport, Massachusetts: Element, 1994, p. 99–120.
- 21 G. Mesonis. Vėliava – Flag – Drapeau: arba ir vėl apie žmogaus teises, p. 22–23.
- 22 M. Verpeaux. *Freedom of expression*. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2010, p. 69.
- 23 R. A. Posner. *The Problematics of Moral and Legal Theory*. – Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap press of Harvard University Press, 2002, p. 107–129.
- 24 T. Birmontienė. Šiuolaikinės žmogaus teisių konstitucinės doktrinos tendencijos, *Konstitucinė jurisprudencija. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo biuletenis*, Nr. 1 (5), 2007, p. 202.
- 25 M. Safjan. Tarp demokratijos ir teisėjų valdžios: atspindžiai Konstitucijoje ir konstitucinių teismų vaidmuo, p. 299–302.
- 26 I. C. Barreto. L'exécution des décisions des cours internationales des droits de l'homme, *Teisė besikeičiančioje Europoje – Law in the Changing Europe – Le droit dans une europe en changement*. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 35.
- 27 Žr. < <http://www.eurotreaties.com/lisbontext.pdf> >
- 28 R. Stavenhagen. Universal Human Rights and the Cultures of Indigenous Peoples and other Ethnic groups: The Critical frontier of the

- 1990s, *Human Rights in Perspective: A Global Assessment*. – Oxford: Blackwell Publishers, 1992, p. 140.
- ²⁹ A. Marmor. *Interpretation and Legal Theory*, p. 47–51.
- ³⁰ L. Wildhaber. Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika, susijusi su demokratijos teise apsiginti, *Konstitucinė jurisprudencija. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo biuletenis*, Nr. 3, 2006, p. 274.
- ³¹ S. Besson. European Legal Pluralism after *Kadi*, *European Constitutional Law Review*. Vol., 5. – Amsterdam: TMC Asser Press, 2009, p. 263.
- ³² D. Jočienė. *Europos žmogaus teisių konvencijos taikymas*. – Vilnius: Eugrimas, 2001, p. 129.
- ³³ T. Birmontienė. Šiuolaikinės žmogaus teisių konstitucinės doktrinos tendencijos, p. 225.
- ³⁴ R. S. De Lapuerta. La protection des droits fondamentaux par la cour de justice des communautés Européennes, *Teisė besikeičiančioje Europoje – Law in the Changing Europe – Le droit dans une europe en changement*. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 193–202.
- ³⁵ V. Valančius. Žmogaus teisių užtikrinimas administraciniuose teismuose taikant Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją, *Teisė besikeičiančioje Europoje – Law in the Changing Europe – Le droit dans une europe en changement*. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2008, p. 501–505.
- ³⁶ Žr. < http://archive.equal-jus.eu/117/1/ECHR%2C_L._v._Lithuania%2C_no._27527:03.pdf >
- ³⁷ Žr. < http://www.echr.coe.int/echr/resources/hudoc/lautsi_and_others_v_italy.pdf >